

УДК 801.8:[398=161.2]:82.09 І.Франко

НАРОДНИЙ ЛІРО-ЕПОС УКРАЇНЦІВ В ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Віталій КОЗЛОВСЬКИЙ

*Інститут народознавства НАН України,
просп. Свободи, 15, Львів, Україна, 79000*

Зроблено спробу окреслити основні теоретико-методологічні питання, які І. Франко розвивав, досліджуючи народний ліро-епос українців. Увагу зосереджено на спробах фольклориста прив'язати той чи інший епічний сюжет до конкретної історичної події. Проаналізовано методику вченого щодо виявлення національних та мандрівних компонентів тексту.

Ключові слова: метод, історизм, ліро-епос, сюжет, поетика.

Напевно не знайдеться серед українських фольклористів ученого, наукова спадщина якого змушувала б його нащадків раз у раз повертатися до її переосмислення не стільки для оцінних ретроспективних суджень, скільки для пошуку нових теоретико-методологічних шляхів вивчення усної народної поезії. Звичайно, що у цьому випадку йдеться про Івана Франка.

В українському народознавстві методика науковця завжди викликала значний науковий інтерес. Варто згадати лише праці Ф. Колесси [5], О. Дея [3], Р. Кирчіва [4], В. Давидюка [2], Я. Гарасима [1], С. Пилипчака [6] та ін. Свого часу, Р. Кирчів, працюючи над методологічним аспектом діяльності І. Франка як фольклориста, висловив досить цікаву думку про становлення його як науковця: «Якщо вважати, що науковий підхід до фольклору починається вже там, де збирач усвідомлює свої записи творів усної народної словесності як потрібне і важливе заняття для пізнання історії та культури, то можна констатувати, що до Івана Франка таке усвідомлення прийшло вже в пору його навчання в Дрогобицькій гімназії» [4, с. 881]. Проблема методики наукового доробку вченого на сьогоднішній час є не стільки констатаційною, скільки дискусійною категорією. Один із сучасних фольклористів В. Давидюк відзначив, що у творчому арсеналі дослідника була низка методів, проте улюбленим був компаративістичний, «який хоча б частково присутній у більшості фольклористичних праць» [2, с. 910]. Але водночас висловив, на нашу думку, і занадто категоричне твердження про те, що «за особистим внеском у розв'язання методологічних питань І. Франко поступається не лише М. Драгоманову, М. Грушевському, а й навіть М. Костомарову...» [2, с. 910]. У цьому контексті, цікавішою виглядає думка Я. Гарасима, який на матеріалі «Студій над українськими народними піснями» представив багатогранну характеристику наукової методики І. Франка. Науковець пише, що аналіз «Студій...» у методологічному аспекті

дає підстави нам стверджувати, що «1) український дослідник синтетично узагальнював теоретичні засади інших учених щодо наукових методів та шкіл і розробляв цю проблему далі сам; 2) проводив свої аналітичні студії добре виробленим і глибоко усвідомленим методом; 3) давав автохарактеристику свого методу дослідження» [1, с. 916]. Попри те, що І. Франко був різноплановим ученим, який цікавився багатьма фольклорними жанрами, особливе місце, у його науковій спадщині, займає народний ліро-епос, особливо цей тип народної словесності добротню представлений у вже згадуваних «Студіях над українськими народними піснями».

Проте, говорити про теоретико-методологічні погляди вченого на український ліро-епос неможливо без розуміння того наукового світогляду, що мав вплив на науковця в часі його активної творчості. Значним внеском, у розкриття цієї проблеми, вносить його розвідка «Як виникають народні пісні», що вийшовши друком 1887 року в журналі «Ruch», на тривалий час стала програмною у багатьох народознавчих курсах, які читають у вищих навчальних закладах України. Уже з перших рядків дослідження бачимо, що учений на той період намагався порушити проблему, яка буде ключовою для наукового товариства у майбутньому. Адже з'ясування джерел фольклорних текстів стало своєрідним рушієм фольклористики як науки, зумовивши появу декількох наукових шкіл зі своєю методологією та концепціями. Власне, цитата Ф. Шіллера «Так струмують хвилі пісень, але не відкривають джерел», а точніше думка, висловлена у ній, яку автор виніс на початку статті, є своєрідною червоною ниткою, що пронизує увесь науковий доробок дослідника. Важливим є те, що І. Франко акцентував на розвитку української фольклористики у контексті становлення інших наукових напрямів у суспільних, історичних та філологічних науках [7, т. 27, с. 57]. Доречно відзначити, що І. Франко, під впливом наукових поглядів того часу, почав дивитися на народну пісню як на історичний документ: «Тільки в останній час, – писав дослідник, – дедалі ширше починає прокладати собі шлях справді наукове розуміння і пояснення пісень та інших усних народних творів як матеріалу історичного, як документа» [7; т. 27; с. 60]. Тут учений постав не просто дослідником усної словесності, який намагався надати наукового підґрунтя українській етнографії, а зарекомендував себе серйозним мислителем європейського рівня. Адже методи, які І. Франко вводив у молоду українознавчу науку паралельно розвивалися і в європейських наукових колах. Це, зокрема, стосується методологічних засад порівняльно-історичної школи, тоді головного наукового напрямку європейської фольклористики. Як зазначив Р. Кирчів, учений чи не вперше вказав на потребу «детальних студій» народнопісенного тексту, вираженого у парадигмі його варіантів і відповідно проведений для цього підготовчій роботі – критичного аналізу зібраного матеріалу [4, с. 887]. Отож, українська фольклористика в особі І. Франка ставала важливим елементом наукового європейського дискурсу кінця ХІХ–початку ХХ століття. На цьому наголошував і сам дослідник. Головною у праці є теза про загальноєвропейське коріння його методологічних поглядів, особливо підкреслено зв'язок з історичною наукою. Зокрема, І. Франко писав, що у науці починає домінувати метод індуктивної реконструкції минулого за допомогою якнайдокладнішого критичного розгляду «і дослідження кожної цеглини, кожного документа і кожної вміщеної

в ньому деталі, так і в етнографічній науці, яка під впливом вищезгаданого методу стає в силу необхідності частиною історії культури, замість давнішого некритичного користування сирим матеріалом усної народної літератури поволі з'являється критичне опрацювання цього матеріалу для наукових цілей» [7, т. 27, с. 60]. Про себе як про прихильника індуктивного методу фольклорист заявив у статті «Проба систематики українських пісень XVII в.». Він звернув увагу на те, що в пісенному фонді українців є велика кількість пісень імперсональних, типових, не пов'язаних, здавалось би, ні з яким місцем, ані часом. «Сказати по правді, – писав І. Франко, – над тими піснями, оскільки вони ані виразно історичні, ані виразно баладові, у нас досі майже не було спеціальних дослідів, головню, мабуть, задля хаотичності матеріалу» [7, т. 42, с. 302]. І власне бажаючи розібратися в тім хаосі і «протерти стежки в тім пралісі нашої народної творчості», учений дотримувався індуктивного методу. Саме під впливом цих течій І. Франко змодельював ключову проблематику української фольклористики, що стала предметом дослідження не лише однієї розвідки з аналогічною назвою, а й подальших студій над народною словесністю. Виокремивши основні проблеми, над якими повинні застановитися вчені і які пов'язані із питаннями автентичності, генези того чи іншого документа. Так формулюється проблема без вирішення якої, на думку дослідника, неможливе наукове використання нагромаджених за сто років наукових матеріалів – «як виникають і звідки походять народні пісні?» [7, т. 27, с. 60]. Що стосується джерел епічної поезії то тут І. Франко висунув свою концепцію. Перший етап творення поезії – це колективний вибух почуттів, збірна імпровізація, яка одночасно була співом, танцем і пантомімою. З часом, – писав фольклорист, – «почуття охолоджується, залишається тільки інтерес до самого змісту, до самого факту, який дав привід до утворення пісні; з лірично-епічно-драматичної імпровізації вона стає піснею, а пізніше епічною повістю, співаною або декламованою спокійним тоном...» [7, т. 27, с. 63]. Важливе місце учений приділив епіці в розвитку народної поезії, висловивши думку, що «епіка переважно йде слідами реальних фактів» [7, т. 27, с. 64], окрім того епічну поезію він вважав основою народної поезії загалом, з якої черпала свої сюжети й міфологія [7, т. 27, с. 64].

Переглядаючи лише назви розвідок поміщених у «Студіях...», бачимо, що матеріали написані з використанням ліро-епічних текстів займають тут лівову частку. Серед них назви класичних баладних сюжетів «Брат брата вбив за дівчину», «Два козаки б'ються за дівчину», «Тройзілля», пісні, що в своїй основі мають реальні історичні події «Батько продає дочку турчинові», «Брат продає сестру турчинові», «Турчин купує сестру-полонянку», «Теща в полоні у зятя», «Плач невільниць», «Степова сторожа», «Смерть козака в степу», а також тексти про деякі історичні події (йдеться про висновки І. Франка, де він зробив спробу навіть датувати певні сюжети) «Битва під Хотином 1739 р.», «Пісня про битву в степу (1398 р.)», «Пісня про Коваленка (1452)», «Пісня про битву під Варною (1444 р.)», «Здобуття козаками Варни» та ін.

Доречно зауважити те, що І. Франко звертаючи увагу на той чи інший пісенний текст, не обмежувався однією публікацією стосовно цієї проблеми, а знаходячи нові дані про пісню публікував нові друковані роботи, які суттєво доповнювали або спростовували попередні. Такий підхід характерний чи не для кожної з його наукових

праць. Для прикладу можна зупинитися на двох статтях про Стефана-воеводу та Івана і Мар'яну. Розвідка про Стефана-воеводу, що вперше побачила світ у Записках Наукового товариства Шевченка 1907 року (кн. 1, с. 19–32) була передрукована у журналі «Світ» (1907, № 12, с. 186–187) під назвою «Пісня про Стефана-воеводу». Згодом, 1908 року вдруге надрукована у «Студіях над народними піснями». Але І. Франко не покидав роботи над цією піснею і 1912 року, у Записках НТШ (кн. 4, с. 5–25), з'явився додаток «Стефан-воевода» разом з фотокопією сторінок рукопису цієї пісні з граматики Яна Благослава. І лише 1913 року повний текст розвідки зі всіма додатками був опублікований у виданні «Студій над українськими піснями». Проте 1928 року у «Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства і мови» з'явилася стаття «Пісня про Стефана, воеводу волоського», автограф якої не зберігся, де І. Франко знову повернувся до цього тексту, а конкретніше, до проблеми виникнення пісні, точніше до умотивування того, що «виникла вона не пізніше другої половини XV віку» [7, т. 42, с. 53]. Учений припускав, що пісня була записана приблизно 1540 року, а згодом передана Яну Благославу, який свою граматику закінчив до 1550 року. Отож, робота над цією темою тривала доволі довго. Але якщо згадати, що в поле зору науковця ця пісня потрапила значно раніше, то часовий діапазон роботи лише над цією піснею суттєво розширюється. Згадка про пісню міститься у статті «До історії чесько-руських взаємин» («Slovansky prehled», 1900, № 4), а також в «Історії української літератури», де подано реконструкцію тексту.

Не менш цікаву історію має розробка сюжету «Іван і Мар'яна». Надрукувавши текст пісні, який записав від Ф. Батовського з варіантами, коментарями і примітками, у третій книзі журналу «Житє і слово» (1895 р. – с. 369–372), І. Франко розпочав наукове вивчення цього сюжету. Уже тоді фольклорист висловив думку про спільність нашої пісні із сербським народним твором про Груя Новаченка. Проте самостійне дослідження з'явилося лише 1907 року, у Записках НТШ. Вдруге, 1908 року, у «Студіях над народними піснями», як і у випадку з піснею про Стефана-воеводу пісня має й додатки, які опубліковані у Записках НТШ 1912 року. І 1913 року у «Студіях над народними піснями» вийшов увесь комплекс розвідок, присвячений цій проблемі. Ще одним аспектом наукової діяльності вченого було те, що свої здобутки він популяризував у європейських журналах. Зокрема, скорочений виклад розвідки про Стефана-воеводу під назвою «Найстарша українська народна пісня» була надрукована німецькою мовою 1907 року в «Zeitschrift für österreichische Volkskunde». Таким способом, І. Франко був не лише своєрідним ретранслятором європейських наукових концепцій на українських теренах, а й знайомив світове співтовариство зі своїми науковими здобутками.

Під час наукового розгляду ліро-епічних текстів І. Франко не лише, як було сказано вище, узагальнював наукову методику своїх попередників та сучасників, але й досить критично ставився до їхніх висновків. Наприклад, у процесі розбору пісні про Стефана-воеводу, він звернув увагу на метод О. Потєбні, який присвятив пісні розвідку «Малорусская народная песня по списку XVI века. Текст и примечания А. Потєбни, Воронеж, 1877». Учений відзначив улюблену тенденцію автора «перебігати з поля літературно-історичного дослідження на поле психологічної спекуляції та вникання у душу

кожної фрази при допомозі незліченних аналогій» [7, т. 42, с. 25]. Загалом, дослідник не відмовляв О. Потебні у виборі такого методу, який цінний «особливо для естетичного відчуття пісень», але висловив жаль з приводу того, що «Потебня занадто мало зробив для нашої пісні» [7, т. 42, с. 25]. Аналізуючи сюжет пісні про Івана і Мар'яну він категоричний щодо погляду російського дослідника М. Халанського. Розглядаючи національну специфіку сербо-болгарських та української пісень про те, як жінка зраджує свого чоловіка під час його військової сутички із супротивником, науковець відкинув думку М. Халанського, який пов'язував їх із циклом легенд про царя Соломона та велетня Китовраса. Окрім того, І. Франко вважав, що ці легенди не мають нічого спільного із зазначеними піснями, які постали «не з чужого, міжнародного пня, а з місцевих побутових обставин. Тема жіночої зради і чоловічої помсти за неї стара, як світ, і оброблялася та обробляється досі в літературах усіх народів на тисячні лади, і без важної підстави не можна всі ті оброблення зводити до одного джерела» [7, т. 42, с. 72].

Важливе місце, у методиці І. Франка, займає проблема реконструкції народних пісень. Стосовно цього методу свого часу висловився Р. Кирчів у статті «Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка (теоретико-методологічні аспекти)»: «На наш погляд, І. Франко робить це не для того, щоб відтворити якийсь можливий первісний варіант, чи звід-надтекст, а, головню, щоб показати повноту його сюжету в логічній послідовності розвитку його мотивів і образів, максимально розкрити на основі варіантів, версій і редакцій пісні її історичний характер і мистецький образ» [4, с. 889]. Працюючи над піснею про Стефана-воєводу, науковець переглянув аналогічну спробу О. Потебні, демонструючи при цьому хороші знання українських діалектів та народнопісенного віршування. Наприклад, коли справа доходить до рядка «*albo me rujmi, albo me lisi*», фольклорист не погодився з О. Потебнею в тому, що у своїй транскрипції він залишив форми «ме», що, на його думку, є чехізмами, «що зайняли місце руського “мене”, якого тут домагався розмір» [7, т. 42, с. 25]. Закидаючи О. Потебні незнання галицьких діалектів, І. Франко писав, що діалект, яким зложена пісня є покутським [7, т. 42, с. 26]. Варто зазначити, що І. Франко неодноразово переглядав свої версії реконструйованих пісень. Так сталося і зі згаданою піснею. У додатку «Стефан-воєвода», що був надрукований 1912 року, вчений запропонував нову редакцію тексту пісні, маючи при цьому аналогічні спроби інших дослідників, зокрема С. Томашівського [7, т. 42, с. 46–47].

Цікаво, що І. Франко, роблячи спроби реконструкції текстів народних пісень, зауважував спроби втручання у текст пісні збирачів та видавців фольклору. Аналізуючи пісню про Романа й Оленочку з мотивом «брат купує сестру-полонянку», у збірниках Жеготи Паулі та М. Шашкевича, зазначив: «Оба ці першодруки сходяться дослівно, і се дає нам доказ, що вони оба вийшли з одних рук; припускаю, що пісню записав Іван Вагилевич...» [7, т. 42, с. 94]. Більше того, науковець вказав на можливе штучне втручання у текст пісні з боку збирача або редактора, про що свідчить стилістика таких додатків, характерних радше для поета-романтика, ніж стилю старого співака [7, т. 42, с. 94].

Важливу роль, у процесі визначення території, на якій могла виникнути пісня, І. Франко приділяв художнім деталям самої пісні. Розглядаючи пісню «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш», фольклорист писав, що згадки про волоську роту, до якої нале-

жить Стефан, можуть свідчити про Покуття з Буковиною, де могла виникнути пісня [7, т. 42, с. 26]. Власне з Покуттям пов'язував І. Франко й інший текст – пісню про Романа й Оленочку (брат продає сестру турчинові). Саме цей текст, на його думку, найкраще розповсюджений саме на цій території: «Щодо місцевості, то й вона заховалася переважно на Покутті і виявляє однакову форму й однакову техніку, якою, зрештою, визначаються й даліші пісні цього циклу, як ось дуже популярна у нас пісня про покупку турчином сестри-бранки» [7, т. 42, с. 93]. Аналізуючи мову одного з варіантів пісень, об'єднаних під загальною назвою «плач невільниць», І. Франко зауважив значне використання угорських слів, що може свідчити про створення пісні десь у Карпатських горах, «може, на Угорській Русі, що в XVI віці якийсь час була під властю турків» [7, т. 42, с. 125]. А долучаючи варіанти пісень, записаних у Гродненській губернії, фольклорист наголошував, що ці пісні вказують на Поділля як на місце, де скоїлася подія [7, т. 42, с. 125].

Науковець зробив спробу не лише визначити час постання пісні, але й ідентифікувати її головних героїв із історичними персонажами. Так, воевода Стефан із пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш», «вводить нас у історію Молдовалахії, і то спеціально в XVI вік, коли на господарським стільці того краю під турецькою зверхністю сиділи один по одному чотири Стефани, з яких перший, Стефан Великий, умер 1502 р., а п'ятий жив ще тоді, коли писалася Благославова грамата» [7, т. 42, с. 27]. Зрештою, як зазначив І. Франко, не має значення, хто з них зображений у творі. Для окреслення часу, швидше якого не могла відбутися пісня, вчений використав інші деталі – це три роти турецька, татарська і волоська, які, на думку І. Франка, є частинами одного війська, що вказує на васальне становище Молдавії супроти турків, що закріпилося в Молдавії з перших літ XV століття [7, т. 42, с. 27–28]. Зрештою, дослідник акцентував на історизмі самої пісні, зауважуючи, що вона повинна стояти «на чолі збірок наших народних, а особливо історичних пісень» [7, т. 42, с. 32]. Щоправда, уже в додатку до цієї розвідки він дещо скоригував свої висновки щодо її історизму: «хоча пісня про воеводу Стефана в своїй основі не історична, бо оповідає про факт приватного життя, то все-таки немаловажна річ була би знати, до котрого волоського воеводи Стефана вона відноситься» [7, т. 42, с. 47]. Звернувшись до образу вченого спонукала думка С. Томашівського про те, що у пісні йдеться про Стефана Баторія. Цю тезу І. Франко спростував, наводячи низку аргументів. Оскільки Стефан Баторій став Семигородським воеводою 1571 року, а пісня була записана приблизно 1550 року і стосувалася все-таки воеводи волоського. На переконання І. Франка, оспівано Стефана Великого, який був на волоському престолі упродовж другої половини XV і початку XVI століття, загалом прогосподарювавши близько 40 років. Стосовно самої пісні, то виникла вона, на думку фольклориста, ймовірно 1470 року «про цю неісторичну пригоду одного з найвизначніших людей XV століття» [7, т. 42, с. 56]. Побутові елементи для визначення віку пісні І. Франко брав до уваги, коли аналізував текст «Та не мав Іван що робити», відому у наукових колах як пісня про Івана та Мар'яну. Дослідник писав: «Деякі подробиці змальованого в ній побуту вказують на значну її старовину» [7, т. 42, с. 62]. На його думку, у пісні є доволі виразні вказівки на часи XV–XVI віку, коли ті риси відповідали дійсності, особливо в

тих частинах, що межували з територіями турецько-татарського панування. Загалом, І. Франко вважав, що «пісню про Івана і Мар'яну мусимо вмістити в XVI віці і зачислити її до найстарших пісенних пам'яток нашого народу, обік пісні про Стефана-воеводу» [7, т. 42, с. 71]. Власне, історизму народних пісень І. Франко приділяв немало місця й у інших своїх розвідках, зокрема, у додатку до статті «Іван і Мар'яна». Науковець, зокрема, зазначив, що «герої майже всіх історичних пісень звичайно не історичні особи, а час постання пісні можна означити досить докладно з різних внутрішніх і зовнішніх подробиць навіть тоді, коли знаємо напевно, що герої пісні – не історичні особи або щодо історичної особи пісня прикладає зовсім не історичну подію, або таку, що була dokonана не сею, але зовсім іншою особою» [7, т. 42, с. 77]. У зв'язку з піснею про Івана і Мар'яну, І. Франко розглянув декілька інших творів, що, на його переконання, мають тісний зв'язок із темами, взятими із Болгарії та Сербії. Серед них є розвідка «Батько продає дочку турчинові», яка, як він писав, має спільне не тільки територіальне походження із попередньою піснею, а й часове: «В зв'язку з піснею про Івана і Мар'яну подаємо й отсю, що походить, мабуть, із того самого часу, із XVI в., і була зложена так само, як і попередня, на тему, взятую з Болгарії або з Сербії» [7, т. 42, с. 80]. До цієї групи пісень науковець відніс народний текст із мотивом «брат продає сестру турчинові», але вказав не тільки на те, що пісня була занесена до нас сербо-болгарськими співаками у XVI столітті, а й зазнала впливу місцевої традиції [7, т. 42, с. 93]. Натомість глибшим українським колоритом позначені пісні, що змальовують події пов'язані із татарськими нападами на Україну. Як вважав І. Франко, це невеликий цикл пісень про татарські напади на села, тещу в полоні у зятя, поділ бранців, плач полонянок, сторожа перед нападами в степах, ідеться про ті пісні, де замість турків постають татари. Не відкидаючи того, що стиль та літературне оброблення цих пісень позначені впливом традицій південних слов'ян, ці твори змальовують події, характерні для історії українського народу XVI–XVII століть [7, т. 42, с. 93]. Аналізуючи записи пісень про тещу, яка потрапила в полон до зятя-татарина, І. Франко знову акцентував на ідентифікації місцевості, зображеної у тексті, та мотивації її появи у канві пісні. Звертаючи увагу на вінницький варіант пісні, дослідник вказав на назву міста Дугеня (Бендери). Використання народними співаками саме цього локусу, на думку І. Франка, є історично зумовленим, ця назва «в старій румунській формі може вважатися вказівкою на старий спомин про дійсні примусові мандрівки наших людей у степові околиці Бендер» [7, т. 42, с. 119]. Проте наголошено, що, попри спогади фактичних обставин життя нашого народу в цей період, основа пісні взята нашими співаками від сербів і болгар [7, т. 42, с. 119]. Свої зауваги І. Франко зробив і для пісні під назвою «Звідки Йвасю? – 3-за Дунаю». Простудіювавши всі наявні у нього варіанти та наукові концепції щодо історичної основи пісні, вчений зробив такий висновок: «...пісня не може відноситися до жодного іншого історичного факту, як тільки до битви під Варною в падолисті 1444 р.» [7, т. 42, с. 148].

Певні міркування І. Франко висловив і щодо ліро-епічних текстів про викуп із неволі. Фольклорист виділив дві групи цих пісень, а власне викуп полонянки-дівчини і викуп козака. Їх генезу визначив так: «Пісні обох типів галицького, а в дальшій лінії

сербо-болгарського походження...» [7, т. 42, с. 153]. Щодо історичної основи пісні, то вона, на думку вченого, затратилася і пісня перейшла у «пісенні групи, здавалось би, далекі від історичних пісень» [7, т. 42, с. 153]. Хоча локалізація пісні «Верх Бескида калинова», у цьому плані, відіграє важливу роль. Згадка про корчму, яка стоїть на вершині Карпатського гірського ланцюга, може бути свідоцтвом про той час, коли Угорська Русь «звиш півтораєста літ була під турецьким пануванням, і в тім часі вздовж усього Бескиду були побудовані дерев'яні стражниці...» [7, т. 42, с. 156]. Власне там сиділи турки, які, крім охоронної служби, займалися торгівлею невільниками [7, т. 42, с. 156].

Аналізуючи пісні періоду турецько-татарських нападів, І. Франко виділив групу текстів, які окреслив назвою «невольницькі плачі», і вказав на певну регіональну специфіку цих творів: «Інтересно, – писав фольклорист, – що з Галичини маємо переважно плачі жіночі, а з України в формі кобзарських дум плачі мужеські, нарікання полонених козаків та їх тугу за рідним краєм» [7, т. 42, с. 124]. Загалом, досліджуючи сюжети цієї групи, І. Франко припускав, що в основі всіх цих варіантів лежала якась одна пісня про долю одної чи трьох полонянок, та з часом вона забулася, а її частини перемішалися з іншими піснями [7, т. 42, с. 128]. Більше того, він говорив, що у цих піснях сербо-болгарського впливу непомітно, натомість «можна допустити, що з України зразки сеї пісні переходили до великорусів та білорусів» [7, т. 42, с. 128].

Цікавою є спроба провести хронологічну межу між текстами народних пісень, використовуючи ритмоскладову будову пісні, а також наявність чи відсутність тих чи інших груп персонажів. Аналізуючи пісні про степову сторожу, І. Франко писав: «Форма 8-складового вірша, римованого по парі, може вважатися типовою для пісень турецького циклу, в яких немає згадки про козаків, коли натомість форма 12-складового стиха типова для козацько-татарських пісень XVII в...» [7, т. 42, с. 136].

Розбираючи зміст пісень та їх локальне поширення, І. Франко звертав увагу і на таке явище, як зникнення пісні із традиційного репертуару співаків. Свої припущення він висловлював у процесі роботи над текстом народної пісні про Івана і Мар'яну. Вказуючи на те, що пісня малорозповсюджена і трапляється лише на Покутті, «в вилах між Прутом і Черемошем», учений називав ймовірні причини такого стану: «Вона вже, очевидно, забувається, може, задля своєї довготи, задля мало вже зрозумілого змісту та незвичайної, старосвітської мелодії» [7, т. 42, с. 62]. Зосередившись на пісні з мотивом «батько продає дочку турчинові», І. Франко спробував окреслити мандрівку теми з Балкан до України. Він припустив, що від сербів мотив пісні про дівчину, запродану туркам, перейшов до хорватів, словінців і чехів [7, т. 42, с. 86]. В основному погодившись із думкою М. Драгоманова, який вважав, що українська пісня має найбільше спільного з моравським варіантом, фольклорист запропонував свою версію взаємин уснопоетичних текстів. Зв'язки, на переконання І. Франка, відбувалися у іншому напрямі. Учений писав: «Ні в якому разі не можна припускати, щоб наша пісня взята була з Морави, вже хоч би тому, що історичні основи моравських варіантів зовсім баламутні, коли натомість у нашій пісні традиція турецьких нападів і малюнок побуту далеко живіший і вірніший історичній правді» [7, т. 42, с. 90]. Натомість дослідник припустив, що українська пісня через уже забуті польські варіанти мала вплив на моравську пісенну традицію.

Попри це, автор висловив свою думку про історизм української балади про Лимерівну. Критикуючи М. Драгоманова за те, що до аналізованого варіанту «про Андрієчка» він як порівняльний матеріал долучив пісню про Лимерівну (Немирівну), говорить, що «Пісня про Лимерівну походить, судячи з її змісту, з далеко пізнішого часу, не має в собі нічого історичного і постала зовсім незалежно від варіантів пісні про Андрієчка» [7, т. 42, с. 91].

У своїх розвідках про народний ліро-епос, І. Франко заторкнув ще одну наукову проблему, яка має значний відгук й у сучасних наукових колах. Ідеться про національну специфіку українського фольклору. Власне, розробляючи пісню про Івана і Мар'яну, проаналізувавши ті риси, що допомагають визначити час постання пісні, фольклорист вказав, що пісня має моменти, які не характерні для української дійсності. Це стосується епізоду, де турчин хоче купити в Івана його дружину і загалом, на думку І. Франка, поводить як його пан. «Таких відносин у нас не було; се відносини завойованого краю, де турки – пани і мають право поводитися з християнами, як самим хочеться... Такі відносини, – писав далі вчений, – маємо на се величезну силу свідоцтв – були в XV–XVII віках у Сербії, в Болгарії, але не у нас» [7, т. 42, с. 62–63]. У такому випадку, пісня постала не на нашій ґрунті, а була занесена мандрівними співаками із південнослов'янських країв. Він пробував знайти у слов'янському фольклорі тексти, що близькі до українських варіантів. На переконання І. Франка, «далеко ближчі до нашої пісні ті варіанти болгарських та сербських пісень, де зрада жінки являється, так сказати, хвилиною слабості в хвилі нападу та небезпечної боротьби її мужа» [7, т. 42, с. 65]. Аналізуючи сербські та болгарські пісні, де розвивається тема пісні, фольклорист доходив висновку, що найближчими до наших варіантів є пісні, де головним героєм постає Груйо Новаченко. Цікавими є думки вченого щодо жорстокості, з якою герой сербо-болгарського ліро-епосу карає зрадливу дружину. Такі закінчення пісні, які не мали історичного підґрунтя, І. Франко пояснював моральним отупінням і здичінням, «яке виробилося у болгарського і сербського народу, мабуть, аж пізніше, під впливом турецького панування» [7, т. 42, с. 69]. І в той же час знаходив виправдання для вчинку Івана з української пісні. «Чуття нашого народу не могло зрозуміти такої жорстокості; і тут Іван, щоправда, карає смертю зрадливу жінку, але чинить се в хвилі великого зворушення, п'яний побідою над турчином, а не з такою холодною жорстокістю, як марко або Груйо» [7, т. 42, с. 69]. Національний колорит має і мотивація вчинку жінки Івана: «у нашій пісні його мотивовано краще, хоч ще далше від історії, соціальним контрастом: турчин – пан, а Іван – бідний хлібороб» [7, т. 42, с. 69]. Окреме місце, у цьому контексті, відведено мотиву, де головний герой намовляє турчина дати йому лук, щоб він на дубі застрелив двох голубів, а одержавши зброю, вбиває супротивника. Такого мотиву, за твердженням І. Франка, немає ні в сербських, ні в болгарських піснях, натомість є у поширеній в Україні пісні про Байду.

Дослідник значну увагу приділяв поетичним особливостям композиції уснопоетичного тексту. Акцентував на використанні народними співаками загальних місць у різних пісенних сюжетах. Співставляючи ліро-епічні пісні з мотивами «батько продає дочку турчинові» та «брат продає сестру турчинові», учений зазначив, що деякі композиційні

елементи використовуються у двох піснях. І. Франко розглядав це явище як процес запозичення однією піснею елементів іншої, зокрема, писав: «маємо тут цікавий приклад переходу одної пісні в другу при допомозі переносу поодиноких рядків із одної до другої. До початку пісні про Романа приточено з деякими відмінами кінець пісні про Андрієчка з пробою одурити турчина кухаркою та з самовбивством під калиною...» [7, т. 42, с. 99]. Ключове місце в І. Франка займає розгляд просторових деталей твору, які допомагають йому висловити припущення щодо датування уснопоетичного тексту. Аналізуючи пісню про Романа, який продає свою сестру, фольклорист зосередився на назві населеного пункту – Сучава, де відбувається торговельна угода між Романом та турчином. Додавши значний історичний коментар, він інформує читача про те, що у XV–XVI столітті це місто було столицею волоських господарів під зверхністю турків. Місто було відоме і тим, що у ньому зупинялися торгові каравани, що йшли сюди з Польщі до Царгорода, та своїми ярмарками, де укладали угоди про торгівлю людьми [7, т. 42, с. 99]. Той факт, що турки не наважуються силою забрати сестру Романа, а купують її за гроші, на думку І. Франка, дає підстави датувати такі події XV–XVI століттями, ніж пізнішими часами «завятих війн між Туреччиною і Польщею XVII віку» [7, т. 42, с. 100]. Студіюючи текст пісні про турчина, який купує сестру-полонянку, І. Франко висловив думку, щодо генези пісень турецького циклу, а також інших українських епічних та козацьких. Дослідник вважав, що пісні турецького циклу «щодо своєї форми і щодо способу вислову, строго епічного, стоять зовсім на ґрунті сербо-болгарської “хорової” творчості» [7, т. 42, с. 109]. Натомість, українські пісні «мають більше індивідуальної закраски, свободи розмірів і інтимності висловів» [7, т. 42, с. 109].

Далеко не повний огляд розвідок І. Франка, присвячених народному ліро-епосу, засвідчує про багатогранний інтерес ученого до цього пласту усної словесності. Варто відзначити прагнення фольклориста не лише реконструювати той чи інший уснопоетичний твір, але й знайти певний історичний ґрунт, що сприяв появі такого тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гарасим Я.* «Студії над українськими народними піснями» Івана Франка : методологічний аспект / Я. Гарасим // Іван Франко : дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). – Львів, 2008. – Т. 1.
2. *Давидюк В.* Фольклористичні методи Івана Франка / В. Давидюк // Іван Франко : дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). – Львів, 2008. – Т. 1.
3. *Дей О.* Іван Франко – дослідник народнопісенної творчості / О. Дей. – К., 1969.
4. *Кирчів Р.* Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка (теоретико-методологічні аспекти) / Р. Кирчів // Іван Франко : дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). – Львів, 2008. – Т. 1.
5. *Колесса Ф.* Іван Франко (Історія української етнографії) / Ф. Колесса ; публ. підгот. Я. Гарасим // Дзвін. – 2006. – № 8.

6. Пилипчук С. «Блискавка, що нагло освітлює найглибші тайники людської душі...»: баладознавчі роздуми Івана Франка / С. Пилипчук // Українське літературознавство. – Вип. 76. – Львів, 2012.
7. Франко І. Зібрання творів : в 50 т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.

*Стаття надійшла до редколегії 10.11.2012
Прийнята до друку 24.11.2012*

FOLK LYRICAL EPOS OF THE UKRAINIANS AS EVALUATED BY IVAN FRANKO: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES

Vitaliy KOZLOVSKYI

*Institute of Ethnology of NAS of Ukraine,
15, Svoboda Avenue, Lviv, Ukraine, 79000*

The article offers an attempt at outlining fundamental theoretical and methodological issues elaborated by I. Franko while researching folk lyrical epos of the Ukrainians. Attention is focused on the folklorist's endeavours to trace the link of a certain epic plot to a concrete historical event. The scholar's methodology of revealing national and wandering text components is analyzed.

Key words: method, historicism, lyrical epos, plot, poetics.

НАРОДНЫЙ ЛИРО-ЭПОС УКРАИНЦЕВ В ОЦЕНКЕ ИВАНА ФРАНКО: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Виталий КОЗЛОВСКИЙ

*Институт народоведения НАН Украины,
просп. Свободы, 15, Львов, Украина, 79000*

В статье сделана попытка определить основные теоретико-методологические вопросы, которые И. Франко развивал исследуя народный украинский лиро-эпос. Внимание сосредоточено на попытках фольклориста привязать тот или иной эпический сюжет к конкретному историческому событию. Анализируется методика ученого по выявлению национальных и заимствованных компонентов текста.

Ключевые слова: метод, историзм, лиро-эпос, сюжет, поэтика.